

МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ

УДК 930(477)

ШВЕДСЬКА РЕЛЯЦІЯ ПРО ПОЛТАВСЬКУ БИТВУ. НОВИЙ ПОГЛЯД

(Публікація та коментарі Олександра Дубини,
переклад зі старошведської Хокана Хенрікссона)

Документ, що публікується нижче, начебто добре вивчений фахівцями й, на перший погляд, не потребує додаткового аналізу. Так, у своїй останній праці «Северная война и шведское нашествие на Россию» (вийшла друком у 1958 р.) академік Є.В. Тарле наводить доволі розлогий виклад змісту «листівки» під назвою «Короткая реляция о несчастной битве с армией московского царя у города Полтавы в Украине 8 июля (нов. ст.) 1709 г.» і кваліфікує її поряд з іншими аналогічними шведськими документами як «образчик официальной лжи»¹.

Через 30 років у фундаментальному дослідженні «Полтава. Розповідь про загибель однієї армії» шведський історик Петер Енглунд, змальовуючи один з найдраматичніших епізодів Полтавської битви, пише: «В одному звіті про цю битву... сказано, що від російської артилерії «наші полягли, як трава під косою». Відповідну главу свого твору автор так і назвав: «Як трава під косою»². Як ми побачимо трошки згодом, йдеться саме про наш документ. Та П. Енглунд більше до нього не повертається.

Ані радянський історик, ані шведський не посилаються на архівне першоджерело. Чому? Може, це й насправді одна з політичних агіток (яких було вдосталь з обох сторін), яка, крім високохудожнього порівняння, не містить в собі ніякої наукової цінності?

Та не будемо квапитися з остаточними висновками. В процесі дослідження архівів найстарішого шведського університету в місті Упсала українські вчені натрапили на цей, як виявилось, надзвичайно цікавий документ. Отож уважно вчитаемося в текст «Реляції», який публікується у вітчизняній літературі вперше:

Стокгольм 2 вересня³ 1709р.

Коротка реляція про нещасливу битву з армією Московитів біля міста Полтава в Україні 28 червня⁴ 1709 [року]ʳ.

У той час, коли армія Його Королівської Величності разом з Мазепою та його козаками стояла під містом Полтавою, яке вони обложили й хотіли взяти штурмом, або за допомогою вогняних куль (запальних бомб. – **О. Д.**) змусити їх здатися, росіяни зібрали армію до 200 000 чоловік, і всі вони були екіповані й вимуштрувані на німецький кшталт, і ця армія під командуванням князя Меншикова і Шереметева, а також Ренне і Алларта, все ближче і ближче насувалася на Його Величність, доки інженери Алларта не знайшли зручне місце для побудови ретраншементів проти шведів, які під його командуванням і були зроблені, внаслідок чого Шведська армія з усіх сторін, але на достатній відстані від міста, була оточена цими ретраншементами, котрі були оснащені 106 важкими гарматами й картаунами. Тепер коням шведів не вистачало необхідного фуражу, але було не так багато способів, щоб знайти фураж в цій країні, оскільки всі дороги були перекриті. Та все одно підполковник Функ був посланий з деякими вершниками до ріки Дніпро, щоб знайти фураж. Позаяк Його Королівська Величність бачив, що провізії починає бракувати, а Мазепа не хотів, щоб місто було обстріляне вогняними кулями й зруйноване бомбами, тому що він, мабуть, мав там багато цінних речей, і все ще сподівалася бути господарем цього краю, Його Величність був змушений вишикувати армію в бойовий порядок, аби викликати супротивника на поле [бою], що тривало 6 або 7 днів. Але ворог бачив набагато більше

переваг у перебуванні у своїх ретраншементів і не наважувався рухатися вперед. Оскільки нічого не відбувалося, Його Величності довелося самому прийняти рішення провести першу атаку, що й сталося о пів на 3 ранку 28 червня, коли спочатку його зустріла сила [супротивника] у 20 000 чоловік, що скидалася на основну армію. Його Королівська Величність, який кілька днів тому у вдалій випадковій сутичці 30 вершників проти 800 росіян, був поранений у праву ногу, сам безстрашно просувався з армією на ношах, прилаштованих між двома кіньми, з охоронцями з обох боків, закликаючи всіх сміливо рушити вперед, підійшов до ворога, і після невеличкої атаки, противник, зазнавши тяжких втрат, одразу відійшов назад до ретраншементів, де Його Величність знову зустрівся з усім російським натовпом, на який незабаром наштовхнувся. Позаяк шведська армія вже перебувала під гарматним вогнем, російські [оборонні] лінії перед ретраншементами були відкриті, і всі гармати стріляли зарядами, начиненими чавунним ломом і картечю, і наші люди, як трава під косою, були покладені долу, а в той же час козаки пішли геть і залишили свого володаря Мазепу в біді, але, тим не менш, Його Величність спромігся взяти три ретраншементи та вигнати з них ворога, і переслідувати його, висячи на плечах доти, доки росіянам шляхом повороту ліворуч, не вдалося відвоювати свої ретраншементи. Після цього почалася страшна пожежа, яка безперервно продовжувалася, коні під ношами [короля] були застрілені, десять чоловік підхопили Його Величність знову, але вони невдовзі були покладені, за винятком двох осіб, так що Його Королівська Величність вимушений був сісти на коня, після чого він увесь день разом з армією був у битві в безперервному вогні, диму й пилу, в яких ледь можна було розпізнати самих себе. У той час, коли наші люди робили все можливе, чого вони коли-небудь могли досягти завдяки своїй старій хоробрості, але чисельна перевага була занадто великою, набагато більшою, ніж всі кулі, які вони мали отримати, Його Величність був попереджений одним з його генералів, щоб він вдався до пошуків безпеки для своєї власної персони, а вони, всупереч усьому, затримують ворога якомога довше і, як і раніше, намагатимуться побити його. У такий спосіб Його Величність разом з генерал-майором Акселем Спарре, генерал-майором Лагеркруною, генерал-майором Мейєрфельдтом, військовим радником Фейфом, секретарями Дюбеном, Бунге й Хюльтеном, а також єпископом Мальмборгом разом з Мазепою і купкою шведських драбантів, попрямували вперед, де стояв підполковник Функ, і з ними Його Величність пройшов увесь шлях до Дніпра у 12 (шведських) миль⁶, де було поспіхом захоплено декілька барж і деяких інших суден. Згодом підійшло кілька тисяч ворогів, і тому, після звістки про їх підхід, протягом ночі наші люди взяли найважливіші речі з візків, а решту кинули у вогонь. Таким чином Його Величність безпечно переправився [через Дніпро] зі стількома людьми, зі скількома це було можливо зробити в поспіху, шукаючи якесь турецьке місце, де б він міг знайти безпечний притулок, і благополучно прибув до Очакова, міста на Поділлі, звідки останнього вівторка, вдень 31 серпня, прийшов лист Його Величності від 10 липня, з якого видно, що Його Величність перебуває у повній безпеці й цілості. Битва була такою, яких давно вже не було, отже, всі, хто міг тримати шпагу, це й зробили, і Канцелярії також довелося взяти участь у бою і, отже, вона може свідчити, що генерали не бачили більше переваг у продовженні бою з ворогом, і мусили вдатися до гідної похвали обережності, тому що вони вважали за краще радше здатися як військовополонені, ніж дозволити іншим людям гинути від переважаючої сили, і це відбулося в другій половині дня між двома і трьома годинами, коли граф Лейонхуфвуд⁷ здав своїх людей, щоб коли Господь дасть мир, вони були би всі без винятку відпущені. Отже, на даний час ув'язненими, яких поспіхом можна пригадати, є його Високоповажність граф Пітер, граф Реншельд, граф Лейонхуфвуд, генерал-майор Крейц, Шліппенбах і т.д. і т.д., які всі разом з офіцерами були прийняті з честю, добре зустрінуті Царем і їм було повернуто шпаги. Іншими словами, кількість захоплених разом зі слугами становить 1200 осіб; скільки серед них полковників та інших офіцерів, знати неможливо. Цар дозволив секретарю Седергельму, судді-адвокату Брюсену, капітану Естгетського кавалерійського полка Гілленпампу та сурмачу з їх паспортами здійснити подорож додому в Швецію і зробити там доповідь, але під їх чесне слово протягом 4 місяців з'явитися в Санкт-Петербурзі знову. Вони приїхали

студи минулого вівторка і наступної суботи минає 6 тижнів, відколи вони покинули російську армію. Нехай Бог милостиво допомагає нам.

* * *

А тепер повернімося до згаданої вище «Північної війни» Є. В. Тарле, яка неодноразово перевидавалася і вважається класикою російської історіографії. Для початку зазначимо, що «Коротка реляція про нещасливу битву з армією Московитів біля міста Полтава в Україні 28 червня 1709 [року]» аж ніяк не є «листівкою». Насправді, вона являє собою вісім рукописних сторінок. І призначалися вони аж ніяк не для широкого загалу, а для вузького урядового кола.

А ось і той фрагмент з праці Тарле, що стосується «Реляції». «Причини поразки [шведів] пояснюються так. Виявляється, що в росіян було в бою цілих 200 тис. чоловік (!) і всі вони були навчені військовій справі по-німецьки, шведська армія виявилася здавленою між обложеним містом і ретраншементами, створеними інженером Аллартом для армії, на чолі з князем Меншиковим, Шереметевим і Ренне. Ретраншементи були оснащені 106 великими гарматами. При цьому шведська армія, оточена з усіх боків, була позбавлена потрібного продовольства. Добувати необхідні припаси через фуражирів було неможливо, тому що всі дороги були перехоплені. Тому король змушений був розташувати свою армію в 20 тис. чоловік у бойовий порядок і почати бій. Таким чином, шведському читачеві повідомляються дві цифри: проти 20 тис. шведів – 200 тис. росіян... Вся «реляція» написана в стилі такої «правдивості». Втім, очевидно, урядова рада зміркувала, що вона перебрала міру, і в новій реляції уже зменшила цифру російських переможців. Виявляється, що їх було вже не 200 тис., а 100 тис.», – саркастично писав Є. В. Тарле⁸. Але ми вже побачили, що «Реляція» була рукописним документом суто внутрішнього користування й не призначалася для широкого «шведського читача», як то твердив корифей радянської історіографії.

Бачили ми й те, що про чисельність шведської армії в документі зовсім не йдеться, а вказані Євгеном Вікторовичем 20 тис. чоловік насправді були частиною російської армії, яка відбивала першу шведську атаку.

Але некоректне твердження Є. В. Тарле стало аксіомою для радянської, а згодом пострадянської російської історіографії. Так, дослідник дипломатії Петра I Микола Молчанов двічі переписує цю помилкову інформацію: спочатку в своїй праці «Дипломатія Петра Першого» (1984р.)⁹, а майже через 20 років у іншій монографії – «Петро I» (2003 р.)¹⁰.

Тепер про сарказм академіка Тарле відносно чисельності російської армії у 100 тис. вояків. За загальноприйнятими підрахунками, ця цифра у битві під Полтавою становила 42 тис. чоловік. Проте багато хто, наприклад, сучасний петербурзький дослідник В'ячеслав Красиков, ставить цю цифру під сумнів. За його даними, шведам під Полтавою протистояло 60000 російських солдатів. «Документи з архіву вказують на 40 полків піхоти – 37000, 27 полків і 3 «шквадрони» драгунів – 23000, всупереч загальноприйнятій цифрі у вітчизняній історіографії в 42000 піхотинців і драгунів», – зазначає він¹¹ (Вельми цікаво, що цифру 60 тис. називають і апологети Російської імперії¹²). «Ще одна 40-тисячна резервна армія стояла на річці Псел – західніше району, зайнятого шведами. Крім того, по всьому периметру театру розташовувалися кілька десятків тисяч козаків, татар, калмиків та інших іррегулярних військ», – додає В. А. Красиков¹³. Згадує про 40-тисячий резерв Петра I на річці Псел і відомий російський історик Микола Павленко¹⁴. Відкинувши убік іррегулярні частини, отримуємо ті самі 100 тис., над якими кепкував Євген Тарле.

Утім, він і сам якось не помітив, що за кількадесят сторінок до цього «вбивчого» сарказму наводив цифри, що майже спростовують той саркастичний пасаж. «Всю безнадійність свого становища шведи побачили, уже будучи в полоні, коли б ління цар зробив перед їхніми очима загальний огляд своєї армії, причому в огляді брало участь і величезне нерегулярне воїнство. Полонені, побачивши армію царської величності вчетверо більшу, ніж ту, що бачили під час баталії, дивувалися її величі. Регулярних військ виявилось 83500 чоловік, а нерегулярних 91 тис., та ще окремо підраховано було 2 тис. «артилерійських служителів». У цілому в російського командування під

рукою через деякий час після Полтавської перемоги виявилося, за підрахунками сучасника, який вів щоденник воєнних дій, 176500 чоловік», – описував академік демонстрацію сили Петром I¹⁵.

Та звідки ж взялися 200000 чоловік, «екіпірованих й вимуштруваних на німецький кшталт», тобто бійців регулярної армії?

Для відповіді на це запитання нам доведеться розглянути декілька фактів. Для початку придивимося, як провокував Петро I Карла XII на атаку під Полтавою. «У шведському стані з'явився з російського перебіжчик німець і повідомив, що росіяни очікують на прибуття багатьох тисяч калмиків. У такий спосіб російські сили мали помножитися. Король вирішив, що треба попередити посилення супротивника і викликати росіян на бій раніше, ніж встигнуть приєднатися до них калмики», – писав Микола Костомаров, базуючись на даних, зібраних у другій половині XVIII ст. першим дослідником життя й діяльності Петра I Іваном Голіковим¹⁶. Потім ця калмицька історія кочувала з книжки у книжку. Не оминула вона й праці Тарле. «Несподівана поява у шведському таборі перебіжчиків у ніч на 26 червня, очевидно, остаточно спонукала Карла XII не відкладати битви... Повідомлення зрадника про «40 тис.» нерегулярної кінноти з Уралу (яка й справді у великій кількості прийшла 28 червня, спізнившись до битви) покінчило з усіма коливаннями Карла», – писав академік¹⁷. «Калмицький слід» простежується майже в усій радянській історіографії. «Увечері 26 червня Карлу XII повідомили, що Петро очікує підходу своєї 40-тисячної нерегулярної кінноти, яка повинна з півдня та заходу замкнути кільце оточення шведської армії. У цьому випадку перевага росіян буде настільки значною, що вони «всю армію його королівську можуть по руках розібрати». Тому, бажаючи попередити настільки небажаний розвиток подій, він віддав наказ атакувати супротивника на світанку», – писав дослідник зовнішньої політики Росії епохи Петра I В. С. Бобилев¹⁸.

Сучасний російський історик Микола Павленко також розглядає вплив «калмицького фактора» на рішення шведського короля прискорити початок битви. Аналізуючи шведські й російські джерела, він робить припущення, що «могли свідомо поширюватися чутки (за термінологією того часу «луна»), розраховані на паніку супротивника»¹⁹. Чи була ця дезінформація головною причиною, що спонукала Карла XII атакувати росіян, стверджувати важко, але вона, безсумнівно, відіграла певну роль у прийнятті рішення шведським королем. У різних джерелах читаємо різні дані про кількість калмицького війська: від 30 до 40 тисяч вояків. Насправді ж калмиків підійшло вдвічі менше й вони чи то встигли взяти участь у Полтавській битві, чи то запізнилися, але абсолютно точно не відіграли у ній вагомій ролі. Та того разу «деза» Петра I спрацювала, і шведські солдати на світанку 8 липня без будь-якої артилерійської підтримки кинулися на добре укріплені російські редути й потрапили під вбивчий вогонь.

Звернемо увагу й на інший приклад вдалої дезінформації супротивника росіянами, який детально розглянув академік Тарле. Сталося це під час дій шведської армії генерала Любекера в Інгерманландії у 1708 році. «В одній із сутичок... де шведам удалося узяти гору, вони на лихо своє знайшли серед здобичі, що потрапила в їхні руки, лист графа Апраксіна до начальника... невеликого російського загону генерала Фразера. Апраксін повідомляв Фразера, що він поспішає до нього з великою армією на допомогу. Цей лист саме тому і було написано, щоб яким-небудь шляхом він потрапив до Любекера й збив його з пантелику, тому що в той момент ніякої великої армії в графа не було, ніяких підкріплень він сам не одержував та й іншим послати їх не міг. Витівка Апраксіна увінчалася блискучим успіхом. Любекер і Анкерштерн (командувач шведського флоту. – О. Д.) повірили в реальний зміст листа, що потрапив у їхні руки. Всі вагання скінчилися, шведам здалося, що їм загрожує неминуча катастрофа, якщо вони забаряться. Вирішено було скоріше посадити армію на судна Анкерштерна й відплисти подобру-поздорову, не втрачаючи золотого часу. Але це рішення й привело їх до катастрофи». Далі Тарле наводить повідомлення англійського посла в Росії Вітворта в Лондон. «Вітворт довідався й про історію з дезорієнтуючим листом від Апраксіна Фразерові. Але Вітворт дає іншу версію: «дуже

дивний лист» (very odd letter), що збив з пантелику Любекера, було написано нібито не Апраксіним, а віце-адміралом Крюйсом, причому Крюйс сповіщав, що в Нарві в росіян 6 тис. чоловік, у Новгороді – 5 тис. піхоти й 12 тис. драгун, у Ладозі – 3 тис. або 4 тис. чоловік і що всі ці війська цілком забезпечені провіантом. Про це нібито сам Крюйс розповідав Вітворту. Обидві версії могли бути правильними: російському командуванню могло здатися більш надійним послати не один, а два таких листи, щоб бути більш упевненим в удачі своєї хитрості»²⁰.

Отже, можна зробити висновок, що системна дезінформація була взята на озброєння росіянами й широко застосовувалася при всякій слушній нагоді.

А тепер почитаємо інформацію Карла XII, а саме – згаданий у «Реляції» лист короля у Стокгольм від 10 липня 1709 року. Цей лист неодноразово публікувався у різних варіантах (інколи він датується 11 липня, в деяких джерелах – 12 липня; ми ж будемо дотримуватися дати, вказаної в «Реляції»). Нас же в даному випадку особливо цікавить перша публікація цього документа, здійснена у шведському історичному журналі *Svensk Tidskrift* у 1888 році й перекладена та опублікована в Росії того ж року. Це – чернетка листа Карла XII, написаного його помічниками й виправленого ним власноруч. У посланні король викреслив кілька речень, у яких йшлося про катастрофу під Полтавою, зокрема слова «за волею долі й по нещасній випадковості наші війська понесли втрати й особливо велика частина піхоти була порубана». Натомість Карл вписав більш м'яку фразу про те, що «шведське військо зазнало втрат у бою». А після слів «Тим часом справи йшли тут добре й усе складалося благополучно» король дописав: «отже, можна було очікувати незабаром такої переваги над ворогом, що він змушений буде погодитися на всі наші вимоги».

Центральною в листі була категорична вимога якомога швидше рекрутувати «вдома (тобто у Швеції) зовсім нові земські полки». Завдяки цьому Карл XII сподівався, що, «незважаючи на понесені втрати, можна буде незабаром так притиснути ворога, що він змушений буде виконати всі вимоги»²¹.

І ось усього через день після цієї оптимістичної депеші («хоча й зазнали певних втрат, але ще трошки натиснемо, й ворог буде розбитий і виконає всі наші вимоги») урядова рада в Стокгольмі отримує дуже емоційну реляцію безпосередніх свідків тих подій, з якої виходить, що: 1) у жорстокій і надзвичайно кривавій битві шведська армія зазнала нищівної поразки; її вояки були викошені російською артилерією, немов трава косою, а сам король тільки дивом залишився живим; 2) майже вся шведська військово-політична еліта на чолі з першим міністром Піпером і головнокомандувачем Реншельдом опинилася в російському полоні; 3) рештки шведської армії, що вціліли після полтавського погрому, на чолі з генерал-лейтенантом Левенгауптом здалися росіянам. Отже, шведської армії фактично не існує, а сам король перебуває невідомо де в Туреччині...

Зрозуміло, що після такого звіту самовидців Полтавської катастрофи в урядовій раді значно поменшало ентузіазму набирати нові полки. Як би там не було, «... Державна рада упустила час, піддавшись на дипломатичні комбінації англійців і голландців, до того ж вона *відверто саботувала всі заклики короля* (курсив мій. – **О. Д.**), тому на момент весняного наступу [1711 р.] османців і кримців Карл XII міг виставити проти росіян усього лише десятитисячний загін поляків та українських козаків під командуванням колишнього прибічника короля Лещинського Потоцького і самозваного гетьмана України Орлика й надати їм допомогу безкоштовними порадами», - пише російський дослідник Борис Григор'єв у своїй біографії Карла XII, що вийшла друком кілька років тому в знаменитій серії ЖЗЛ²².

Кому був вигідний такий розвиток подій? Відповідь однозначна: росіянам і Петру I особисто! І якщо не вирішальну, то певну роль у пасивності урядової ради відіграла «Реляція». А тепер спробуємо розібратися, хто і чому зіграв на руку російському цареві.

Для початку визначимо авторів документа. Зробити це неважко. В середині «Реляції» читаємо фразу про те, що «Канцелярії також довелося взяти участь у бою і, отже, вона може свідчити...». А в кінці документа маємо перелік тих осіб, кого Петро I

відпустив під слово честі до Швеції. Очолують той невеличкий перелік канцеляристи, а саме – секретар Седергельм (Цедергельм) і суддя-адвокат Брюсен. Як безпосередні учасники подій були залучені капітан кавалерійського полку та сурмач, свідчення котрих надали звіту емоційності й драматизму. Авторство цієї групи людей підтверджують останні рядки документа. Спочатку в третій особі говориться, що ці люди дали слово протягом 4 місяців повернутися до Санкт-Петербурга. «Вони приїхали сюди минулого вівторка, і наступної суботи минає 6 тижнів, відколи вони покинули російську армію», – вказується далі деталь, якої ніхто, крім них, знати не міг. «Нехай Бог милостиво допомагає нам», – закінчують вони «Реляцію» вже в першій особі, знаючи, що через деякий час їм доведеться відїхати до Росії в невідомість, і допомога Господа їм не завадить.

На авторство людей, які не володіли повним обсягом інформації та явно не були знайомі з тонкощами військової справи, вказують численні недомовки та неточності. Так, уже початок документа, де розповідається про намір шведів взяти Полтаву штурмом або за допомогою «вогняних куль» змусити її захисників здатися, вказує на необізнаність авторів з тим, що не тільки на «вогняні кулі», але й на обстріл міста зі звичайних гармат просто бракувало пороху. Далі. Повідомляючи про те, що «Його Величність спромігся взяти три ретраншементи та вигнати з них ворога», творці «реляції» переплутали ретраншементи з редурами (яких, насправді, було взято два), що неприпустимо для військової людини. І вже невідомо звідки взялася інформація про те, що «козаки пішли геть і залишили свого володаря Мазепу в біді». Не будемо перелічувати всі помилки й похибки авторів звіту – їх достатньо. Для нас наразі важливе встановлення його авторів. І все промовляє за те, що ними були Седергельм і його супутники.

Відносно місці Седергельма в російській історіографії існували суттєві різночитання й плутанина. Так, у своїй шеститомній біографії Петра I ліфляндський письменник та історик Веніамін Бергман зазначав, що «простираючи своєму супротивнику руку миру, Петро I відпустив Шведського Кабінетного Секретаря Цидергельма до Карла XII, вимагаючи від нього поступки одного Балтійського берега, від Ревеля до Выборга»²³.

Цю помилку через півстоліття повторив Микола Костомаров. «... Цар відпустив Мардефельда і... королівського секретаря Цедергельма і доручив їм на словах повідомити шведському королю, що він, цар, готовий укласти мир, якщо Карл поступиться йому усією Інгрією, Карелією з містом Выборгом, Естляндією з містом Ревелем та Ліфляндією, визнає Августа польським королем і видасть царю зрадника Мазепу. Такі умови були повідомлені Карлу в Бендерах», – зазначав, уточнюючи вимоги Петра I, видатний історик²⁴.

Та вся справа в тому, що Седергельм до Бендер не доїхав. Інакше б у «Реляції» останнім місцем перебування шведського короля були б зазначені Бендери, а не Очаків. Та й розрахунки, що випливають з останніх рядків «Реляції», показують, що Седергельм аж ніяк не міг потрапити до Бендер. Сучасна українська історіографія його там не бачить.

«Орієнтовно 5 серпня у Бендери прибуло посольство від царя зі шведським генерал-майором Мейєрфельдтом, який був направлений з-під Полтави до Петра I, щоб урегулювати питання мирного договору. Царські уповноважені повідомили Карла XII про те, що Москва готова укласти угоду з Швецією, якщо король віддасть їй Інгрію, Карелію з містом Выборг, Естляндію з містом Ревель та Ліфляндію. Крім того, у положеннях мирного договору були ще два принципові моменти: визнання Августа польським королем і видача російській стороні Мазепи», – пише український дослідник Сергій Павленко²⁵.

Та повернімося до російської історіографії. Ближчим до істини щодо місці Седергельма був відомий російський письменник та історик Микола Полевой. «Готуючи союзи й засоби війни, цар не тільки не думав марнославно відкидати вигідний мир, якщо Карл XII погодиться на мир, але й наказав Головкину й Шафірову перемовлятися з Піпером і Мардефельдтом (насправді до ставки Петра I після Полтавської битви

приїхав тільки Мейєрфельдт. – О. Д)... Тільки умови були не колишніми. Цар вимагав Інгерманландії, Ревеля й Выборга... Мардефельдт поїхав у Бендери з пропозицією Царя, а до Стокгольма був відпущений державний секретар Цедергельм, запропонувати те Шведському сенату, переконуючи його прохати короля про припинення миром 10-річної згубної війни...», – викладав хід подій російський історик²⁶.

Надалі згадки про Седергейльма (за винятком цитованої праці Костомарова) надовго зникають з російської історіографії. Не пишуть про нього ані Соловійов, ані Тарле. І ось він, нарешті, з'являється у згаданій вище монографії Миколи Молчанова 1984 року. Оскільки ця праця була, по суті, перевидана слово в слово у 2003 році, то цитувати буду за останнім виданням.

Автор починає висвітлення мирних зусиль Петра з того епізоду, коли Карл XII прислав до російського царя генерал-майора Мейєрфельдта, начебто для переговорів про укладення миру, а насправді для виграшу часу. «Не дали ніяких результатів переговори через шведського генерала Мейєрфельда, що відбулися відразу після Полтавської битви. Карл XII не бажав і чути про задоволення законних інтересів Росії, відкидаючи навіть найскромніші російські вимоги», – пише Микола Молчанов. Далі він переходить до автора «Реляції». «У полон до росіян потрапив королівський секретар Цедергельм. Його відпустили з умовою, що він відбуде до Стокгольма й передасть пропозицію Росії про мирні переговори. І ця спроба виявилася невдалою». Молчанов гнівно засуджує «небажання Швеції йти на мирні переговори, на відмову від несправедливо захоплених раніше російських прибалтійських земель». У Швеції «ідею укладення миру на умовах повернення споконвічних (исконных) російських земель прирівняли до зради», – нагнітає він атмосферу²⁷.

Отже, маємо гучну риторику про «найскромніші російські вимоги», «несправедливо захоплені раніше російські прибалтійські землі», «споконвічні російські землі», але про самі ті умови Молчанов мовчить; не називає він і «споконвічних» російських земель. Що ж, спробуємо це зробити ми. Тим більше, що ті вимоги й «споконвічні» землі добре відомі.

Почнемо з Інгерманландії – земель по обидва береги Неві. За Інгерманландію, або Інгрію десь із XII ст. точилася вперта боротьба між Швецією і Новгородом, а після завоювання останнього Московським князівством у 1478 р., – Московією. Проте корінне населення краю не було ані шведським, ані новгородським. Найдавнішими жителями були представники народності воль, що належить до фінно-угорської групи народів. До цієї ж групи належали карели та інкери (іжори), які переселилися до Інгерманландії з Карельського перешийка. Отже, ця територія була спірною, але ні в якому разі не «исконно русскою».

Про Ревель багато казати немає сенсу, достатньо тільки зазначити, що з 1919 р. це місто називається Таллінн, і зараз є столицею Естонії.

Що ж стосується Выборга, то він був заснований шведами у 1293 р. і відтоді понад чотири сторіччя входив до складу Швеції. Шведи вважали його невід'ємною частиною своєї держави; достатньо сказати, що в 1403 р. місто-фортеця Выборг був зрівняний у статусі з містом Упсала – духовною столицею Шведського королівства. Навіть у складі Російської імперії це місто не було російським. Так, 1910 року в ньому налічувалося 50 тис. жителів, з яких 81 % – фіни, 10 % – шведи, 6,5 % – росіяни. Після проголошення незалежності Фінляндії 1917 р. Выборг увійшов до її складу й був анексований СРСР внаслідок радянсько-фінської війни 1939 - 1940 років.

Таким робом, «найскромніші російські вимоги» включали в себе не тільки спірну Інгерманландію, але й землі, що ніколи не були російськими, тим більш – «споконвічними». Карл XII не погодився з такою географією.

Чи повіз до Стокгольма ці «найскромніші» вимоги Петра I Седергельм, – невідомо. В процесі підготовки даного матеріалу автором не вдалося відшукати російських пропозицій, доставлених ним до шведської столиці. Можливо, він виклав ці пропозиції в усній формі, але у шведських джерелах згадки про це немає. Шведська Вікіпедія пише лише про те, що він привіз із собою пропозиції по обміну військовополонених²⁸.

Натомість у «Реляції» чітко вказано, що «Цар дозволив секретарю Седергельму,

судді-адвокату Брюсену, капітану Естгетського кавалерійського полку Гілленпампу та сурмачу... здійснити подорож додому в Швецію і зробити там доповідь». І ніяких мирних ініціатив!

Як ми вже бачили, доповідь групи Седергельма повністю спростовувала оптимістичний лист Карла XII від 10 липня 1709р., доносила до шведської урядової ради весь жах поразки під Полтавою. Але це тільки один бік справи.

Поряд з об'єктивною, хоча й дуже емоційною інформацією, «Реляція» містила дуже суттєві викривлення фактів. Ми не будемо розглядати дрібні неточності, які не могли вплинути на прийняття рішення шведською урядовою радою. Звернімо увагу лише на два вкрай важливі моменти.

Насамперед, ми вже готові зробити припущення щодо завищення вдвічі російських регулярних військ під Полтавою до 200 тисяч чоловік. Помилитися на 100 тисяч було важко навіть цивільній людині, якою був Седергельм. Отже, маємо, радше за все, свідому дезінформацію.

Друга важлива «помилка» доповіді Седергельма стосувалася поведінки козаків Мазепи, котрі у найскрутніший момент кинули свого володаря напризволяще. Тут необхідно сказати, що Мазепа згадується в документі більше, ніж будь-хто зі шведських воєначальників – чотири рази. Причому, згадується як єдиний союзник Карла XII.

У підсумку бачимо таку картину. Петро I має величезну, 200-тисячну армію, вимуштрувану й екіпіровану за кращими європейськими зразками. До того ж ця армія має смертоносну артилерію, якій не може протистояти шведська; крім того, у неї є чудові інженери, здатні за кілька днів збудувати дуже ефективні оборонні споруди. У Швеції просто не вистачить сил протистояти цій велетенській потузі. А союзників у Карла XII немає. Були козаки Мазепи, та й ті повтікали від грізної російської армії.

Усе це дуже нагадує «калмицький прийом» Петра I напередодні Полтавської битви, коли російський цар лякав шведів неіснуючим багатотисячним військом диких степовиків. Та цього разу творцем «луни» став не перебіжчик з російського стану, а відповідальний чиновник з адміністрації Карла XII. Чутки, розраховані на паніку супротивника, поширювалися у самій столиці Швеції серед її урядових кіл. Чи свідомо грав на користь Петра I Седергельм, чи став знаряддям у його руках?

Чим, наприклад, пояснити, що російський цар обрав для виконання надважливої місії саме секретаря королівської канцелярії Йосіаса Седергельма? Адже якби він справді хотів зробити мирні пропозиції, то з цим завданням найкраще би впорався перший міністр граф Піпер, який також перебував у російському полоні. Якщо ж Петро I хотів донести всю правду про воєнну катастрофу шведів під Полтавою, то це б краще за інших зробив головнокомандувач – граф Реншельд та й граф Левенгаупт міг би докладно доповісти, як він здавався у полон у Переволочні. Чи слово честі кожного з цих шляхетних графів важило менше, ніж відповідне слово простолюдина Седергельма? Та російський цар обрав останнього. І той зробив саме те, що й було потрібно Петру I.

Можливо, хитромудрому цареві було легше заставити повірити у фантастичну цифру 200000 цивільного канцеляриста, ніж досвідчених полководців та першого міністра, який, напевно, знав справжню чисельність російської армії. Може, саме задля цього Петро I й організував той огляд військової потуги Росії, про який пише Євген Тарле і який змусили спостерігати понад 19 тисяч полонених шведів, у тому числі й тих, котрих було згодом відпущено до Стокгольма?

Давайте трошки поміркуємо. Так, справді, 6 липня 1709 р. Петро I міг би теоретично показати понад 83 тис. бійців регулярної російської армії, що дислокувалася під Полтавою. Адже ми знаємо з новіших досліджень, що на той час його військо на театрі воєнних дій налічувало приблизно 100 тис. вояків. Та звідки взялася 91 тисяча нерегулярів? Адже сам Є. В. Тарле у тій же праці писав, що нерегулярні війська російської армії підраховувати вкрай важко. «І джерела, й слідом за ними військові автори дають неоднакові цифри. Українських козаків нараховують близько 15 тис., а донських одні нараховують менше 1 тис., інші – понад 5 тис.; уральських і заволзьких уродженців нараховують до 15 тис., тобто стільки ж, скільки й українських козаків, що

не дуже правдоподібно», – писав академік у тій же праці²⁹. Сучасна фундаментальна праця провідних російських воєнних істориків підтверджує ці цифри Тарле. Описуючи стан російської армії за часів Петра I, вони зазначають: «Іррегулярні війська. Окрайннє населення держави виставляло в допомогу регулярній армії свої особливі війська. Донські козаки – до 5 тисяч, малоросійські козаки – до 15 тисяч, слобідські козаки – до 10 тисяч і калмики – до 15 тисяч³⁰».

Отже, якщо брати максимальні цифри, нерегулярів могло бути не більше 40 – 45 тисяч. Де Петро I взяв ще майже 50? Чи не була то чергова театралізована вистава, на які був такий мастак російський цар? Пригадаймо хоча б виставу 30 червня за участю прибулих калмиків. «Перед вечором Государ відвідав Калмицькі ставки. Войовничі дикуни явили тут різноманітні зразки своєї спритності: на усьому скаку вони перестрибували з одного коня на іншого, підхоплювали шапки, які кидали на землю, маневрували один проти одного чи влучно втрапляли в ціль з лука.

Полонені Шведи, чи то жартуючи, чи то всерйоз, казали при цьому випадку, що Король їх мав немаловажні причини прискорити битву», – описував ті циркові вправи Веніамін Бергман, посилаючись на документи, зібрані Іваном Голіковим³¹. Може, хтось із досвідчених шведських вояків і кепкував над тим цирком, але на цивільних канцеляристів на кшталт Седергельма такі вправи справляли незабутнє враження.

Що ж стосується «дези» відносно українських козаків, то Реншельд, який командував шведськими військами у Полтавській битві, не міг не знати, що козаки, які виконували допоміжну роль, нікуди від Мазепи не втікали. Знав це і Піпер. А Левенгаупт і поготів бачив, як тих самих козаків колесували й рубали російські вояки у Переволочні, й могли краще за Седергельма розповісти про козаків Мазепи.

Та чи таким уже довірливим був доволі досвідчений шведський дипломат? Не будемо квапитися з відповіддю. Краще придивимося до його післяполтавської біографії. Так, Седергельм дотримав слова й після шведської місії повернувся в Росію. Там він, за інформацією шведської Вікіпедії, опікувався долею полонених співвітчизників. Судячи з цього, його власна доля військовополоненого була не такою вже лихою.

Відразу ж після підписання Ніштадтського миру 1721 р. він одним з перших полонених повернувся до Швеції. Там став одним з лідерів, а згодом і лідером так званої Гольштинської партії, що виникла після смерті Карла XII з метою підтримки домагань Гольштинського герцога Карла Фрідріха на корону Швеції. Тут необхідно звернути увагу на те, що Петро I уміло користувався домаганнями герцога, щоб втручатися в політику скандинавських держав, і всіляко підтримував Гольштинську партію. У 1724 р. Швеція уклала з Росією договір про дружбу. Незабаром Карл Фрідріх взяв шлюб з дочкою Петра I Анною. Вступ на російський престол Катерини I ще більше підсилив позиції герцога. У цю саму мить у Петербурзі з'являється шведський посланець Седергельм з офіційною метою поздоровити Катерину I зі сходженням на російський трон. Неофіційно ж він повинен був використовувати на користь Швеції інтриги, що плелися при дворі нової государині. Однак всупереч інструкціям Седергельм намагався примирити придворні угруповання й зміцнити становище імператриці. Тим часом у Швеції позиції Гольштинської партії істотно послабшали. Седергельм був відкликаний з Росії й був змушений добровільно відмовитися від усіх своїх постів.

Отже, як ми бачимо, після повернення до Швеції з російського полону Седергельм фактично виконував роль агента Петра I. І навіть після смерті першого російського імператора він підтримував його вдову. А чи не виконував він особисте доручення Петра I ще тоді, в 1709-ому, складаючи ту саму «Реляцію»? Може, Седергельм щиро вважав, що Росію перемогти неможливо, а отже, краще бути з нею в союзі? Може, ним рухали якісь інші мотиви? Цього ми ніколи не дізнаємося.

Нарешті, спробуємо відповісти на запитання: а чи могла знесилена війною Швеція після Полтави виконати вимогу Карла XII і створити нову армію?

Є деякі підстави припустити, що так. Уже до весни 1710 р. фельдмаршалу Стенбоку вдалося створити боєздатну 20-тисячну армію. Він розгромив датське військо й змусив його відступити від Швеції. «Таким чином, стратегічні наслідки Полтави

й Переволочни вдалося локалізувати, звівши їх до відчутної, але не смертельної для країни втрати фортець на східному узбережжі Балтики. Але зате була відсунута негайна загроза для метрополії. Стокгольм отримав необхідний йому як повітря перепочинок і шанс матеріалізувати його в нові воєнні зусилля», – пише російський дослідник В'ячеслав Красиков³².

1712 року блискучий граф Магнус Стенбок знову на вершині успіху. Фельдмаршал отримує гроші й кораблі на організацію експедиційних сил і рветься в Померанію, намагаючись потрапити до Польщі й разом з турками розбити війська Північного союзу. Він одержав низку блискучих перемог, але сили супротивників на той час були занадто нерівними. У 1713 р. Стенбок змушений був капітулювати перед переважними силами російсько-саксонсько-датської армії.

А якби урядова рада діяла активніше, якби Стенбок мав більше сил і зміг би провратися до Польщі в 1711 році? Тоді б історики писали не про похід Пилипа Орлика в Україну, а про другий похід Карла XII в Україну. Можливо, про спільний шведсько-українсько-польський похід за участю кримських татар. І невідомо, чим він міг би закінчитися. Якби Карл XII мав у 1711 р. хоча б ті 20 тис. вояків, що назбирав Стенбок, то він би, радше за все, взяв безпосередню участь у російсько-турецькій війні і точно не випустив би Петра I і російську армію з оточення. Але Її Величність Історія не визнає слова «якби». Сталося так, як сталося. Шведська урядова рада опинилася не на висоті. І певну роль у цьому відіграла «Реляція» Седергельма. Як би там не було, але того разу Петро I одержав чергову пропагандистську перемогу, причому на полі суперника – у Стокгольмі.

Насамкінець ще про одну, здавалося б, дрібницю, над якою кепкував академік Тарле, беручи в іронічні лапки словосполучення «в Україні», де «шведське військо зазнало поразки». Тут слід сказати, що в процесі дослідження шведських документів ми жодного разу не натрапили на формулювання «на Україні», як то мислилося Євгену Вікторовичу. У нашому розпорядженні є кілька документів старошведською та німецькою мовами, де чітко зазначено: «в Україні». Та якщо вже бути коректними в усьому, то варто згадати Грамоту Петра I до «всього малоросійського народу» від 9 листопада 1708 р., де російський цар прямим текстом писав «в Україне», а не «на Украине»³³. Отже, не тільки шведські «загарбники», але й сам творець Російської імперії вбачав в Україні не просто край, але й державний організм, який міг би в перспективі скласти проблеми для тієї імперії.

1. Тарле Е.В. Северная война и шведское нашествие на Россию / Сочинения. Том 10. – М.: Издательство Академии Наук СССР, 1959. – С.784 – 785.

2. Енглунд Петер. Полтава. Розповідь про загибель однієї армії. – Х.: Фоліо; Шведський інститут (Стокгольм), 2009. – С.201.

3. З 1700 по 1712 рр. у Швеції використовувався календар, що на 1 день випереджав російський юліанський і на 10 днів відставав від європейського григоріанського. Отже, дата написання «Реляції» – 12 вересня за григоріанським календарем й 1 вересня – за російським варіантом юліанського. Слід зауважити, що шведські історики дотримувалися уведеного Карлом XII календаря, що надалі не раз спричиняло плутанину в історіографії Північної війни.

4. Див. примітку 3. Отже, за російським варіантом юліанського календаря дата Полтавської битви – 27 червня; за григоріанським – 8 липня.

5. Uppsala universitetsbibliotek, Handskriftsenheten, F 103, Handlingar till Sveriges politiska historia, 1704-1709, pärm F 103, häfte 1708, s. 328 – 331, Uppsala, Sverige.

6. 1 стара шведська миля дорівнювала 10 670 м.

7. Leijonhufvud – прізвисько генерал-лейтенанта Левенгаупта; в перекладі з німецької на шведську дослівно – левова голова.

8. Тарле Е.В. Вказана праця. – С.784 – 785.

9. Молчанов Н. Н. Дипломатия Петра Первого. – М.: Международные отношения, 1984. – С.245.

10. Молчанов Николай. Петр I. – М.: Эксмо, 2003. – С.268.

11. Красиков В. А. Неизвестная война Петра Великого. – СПб.: «Нева», 2005. – С.462.
12. Империя Петра Великого (1700 – 1725 гг.). – М.: ОЛМА, 2010. – С.48.
13. Красиков В. А. – Вказана праця. – С.68.
14. Павленко Н. И. Петр Великий. – М.: Мысль, 1994. – С.308.
15. Тарле Е.В. – Вказана праця. – С.753.
16. Костомаров Николай. Исторические монографии. – Т.16. Мазепа и мазепинцы. – СПб. – 1883. – С.54.
17. Тарле Е.В. – Вказана праця. – С.723.
18. Бобылев В. С. Внешняя политика России эпохи Петра I . М.: Издательство университета дружбы народов, 1990. – С.60.
19. Павленко Н. И. – Вказана праця. – С.309.
20. Тарле Е. В. – Вказана праця. – С.503 – 504.
21. Карл XII. [Письмо о полтавском сражении. 1709 г] / Публ. Я.К. Грота. // Грот Я.К. Труды Я.К. Грота из русской истории. Исследования, очерки, критические заметки и материалы – Т. 4. – СПб., 1901. – С. 157 – 158.
22. Григорьев Б. Карл XII, или Пять пуль для короля. М.: Молодая гвардия, 2006. – С.401.
23. Бергман В. История Петра Великого. – Т.3. – СПб. – 1833. – С.55.
24. Костомаров Н. – Вказана праця. – С.581.
25. Павленко С. Иван Мазепа. – К.: Альтернативи, 2003. – С.409.
26. Полевой Н. А. История Петра Великого. Т.3. – СПб. – 1843. – С.17 – 18.
27. Молчанов Н. Петр I. – М.: Эксмо, 2003. – С.268.
28. http://sv.wikipedia.org/wiki/Josias_Cederhielm
29. Тарле Е. В. – Вказана праця. – С.413.
30. История русской армии от зарождения Руси до войны 1812 г. – СПб.: Полигон, 2003. – С.223.
31. Бергман В. – Вказана праця. – С.43 – 44.
32. Красиков В. А. – Вказана праця. – С.216.
33. Військові кампанії доби гетьмана Івана Мазепи в документах. / Упоряд.: Сергій Павленко. – К., 2009. – Док. №103. – С.410.

